

Lukács Ágnes

Életrajz

Apai nagyszüleim családja Temes megyéből jött. Nem tudom, honnan, erről nincsenek pontosabb értesüléseim. A nagyszüleim Lippán éltek. Lippa Aradtól egy kicsit beljebb, a Maros partján van – amikor én megszülettem, az már Románia volt [lásd: trianoni békeszerződés; *Lippa – nagyközség volt Temes vm.-ben, járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, adóhivatal, kir. közjegyzőség székhelye; 1891-ben 7000 (47% román, 37% német, 14% magyar), 1910-ben 7900 román, német és magyar lakossal. A 19. század végén polgári iskolája és leányiskolája volt, a 20. század elején már felső kereskedelmi iskolája is. Trianon után Romániához került, lakosainak száma 1920-ban 6600 fő volt. Zsidó hitközségét 1860-ban alapították. Volt elemi iskolája, de az 1929-ben kiadott Magyar Zsidó Lexikon szerint az iskola megszűnt, és a hitközség csak a hitoktatásról gondoskodott. – A szerk.]. Tíz év körüli gyerek voltam, amikor egyszer elmentünk Lippára nyaralni apámmal, anyámmal, és megismertem a nagyszülőket. Illetve apai nagyanyám akkor már régen nem élt – ő még a születésem előtt meghalt –, de volt egy másik feleség, mert újra megnősült a nagyapám időközben. Nagyapám, Lichter Jakab 1850 körül született, és az 1930-as években halt meg. Pedagógus volt, elemista korú gyerekeket tanított Lippán, a zsidó iskolában. Nagyon kedves, értelmes bácsi volt ez a „Nagyapika” – így hívtuk [A Magyar Zsidó Lexikon szerint ő volt a lippai hitközség titkára. – A szerk.]. A felesége a háztartást vezette, akkoriban ez így volt.*

Nagyapámék háza a zsidó templom mellett állt. Földszintes építmény volt, és ha jól emlékszem, egy hosszú folyosóról nyíltak a szobák. Volt udvar vagy kert, úgy rémlik, talán volt ott egy kecske, és lehet, hogy tyúkok is voltak. Az udvaron volt egy kút, de talán bent a házban is volt vízcsap, ezt nem tudom határozottan. A vécé egy külön építmény volt az udvarban, de a házban volt valami fürdőszoba.

Lippa háromnyelvű város: magyar, román, német. Temes megyéhez tartozik, ami szász terület. Nagyon kedves város, sok szép emlékem van onnan. Szemben Lippával, a Maros túlsó partján van Máriaradna: az egy katolikus zarándokhely. Lippa viszonylag sík területen fekszik, de a Maros túloldalán hegyek vannak. Egyszer fölmentünk az egyik hegyre, és összeakadtunk egy román parasztfiúval. Juhokat, kecskéket terelgetett ott, és emlékszem, ahogy előttünk ment ez a parasztfiú, a lábát csodáltam – fantasztikus vastag volt a talpa bőre. Mezítláb tartott a hegyen fölfelé a kecskékkal. Csudás dolgok voltak ezek.

Édesapámék hárman voltak testvérek: az apám és a két húga. Etelkát nem ismertem személyesen, mert Amerikába települt ki még a születésem előtt a férjével. Még Magyarországon ment férjhez, de azt nem tudom pontosan, mikor. Nem született tudomásom szerint gyereke. Leveleztek édesapámmal. A másik hűgát, Jolánka nénit jól ismertem, összejártunk gyakran. Itt laktak „Új-

Zsélandban”, a Sziget utca 29-ben [lásd: Újlipótváros]. Ő korán megözvegyült, de később férjhez ment egy Török Gyula nevű nagyon kitűnő ügyvédhez. Nem tudom megmondani, mikor, de én már megvoltam akkor. Ennek a Jolánka néninek a fia, Frici fiatalon, talán még az 1920-as években Párizsba került, ahol nagyon jó szobrász lett. Párizsban élt, találkoztam is vele Párizsban egyszer. Jolánka néninek volt egy Gabi nevű lánya is, aki Nagyváradon élt, de ő már meghalt. Nem tudom, Gabi megvolt-e még a felszabaduláskor, de azt tudom, hogy a fia, Incze Gyuri a mai napig megvan, Kölnben lakik, vele kapcsolatban vagyok. Valami értelmiségi foglalkozása van, de pontosan nem tudom, mit csinál.

Anyai nagymamám, Bleuer Róza 1855 körül született, és 1930 körül, hetvenöt éves korában halt meg, Pesten. Békésről költözött föl Pestre. Nem nagyon maradtak Békésen rokonok, csak egy maradt, akihez aztán egyszer elmentünk, amikor én már úgyszólván felnőtt voltam. Gyerekkoromban egyáltalán nem mentünk Békésre, már nemigen voltak ott családi kapcsolatok.

A nagyanyámnak jó néhány testvére volt: Betti néni, Samu bácsi, Zsiga bácsi, és talán voltak még testvéreik, de róluk nem tudok. A nagyanyám már özvegy volt, amikor 1910 körül a két lányával Pestre került. A nagyszüleimnek eredetileg Békésen volt egy üzletük, ez volt ott „a bolt” – mindent lehetett ott kapni –, de Budapesten nagymamám már nem foglalkozott ilyesmivel, csak a háztartást vezette. A nagyapámat Schwartz Mórnak hívták, ő 1848 után született, és 1910 előtt halt meg.

Betti néniékkel elég szoros kapcsolatban voltunk. Vili bácsi, a fiuk mindennapos vendég volt nálunk, a szüleimmel volt egyidős. Tisztviselő volt a Vívó és Atlétikai Torna Klubnál [lásd: Vívó és Atlétikai Club (VAC)] a háború előtt, ez egy zsidó sportegyesület volt, és még a felszabadulás után is dolgozott valahol, de nem tudom, hol. Tudtommal nem deportálták. Valahogy átvészelte nyilván, de hogy pontosan hol volt, mi volt vele, azt nem tudom. Aztán meg is szakadt vele a kapcsolatunk, mert volt egy felesége, aki valahogy nem szeretett bennünket. Elég későn nősült meg, azt hiszem, a háború után, és nem volt gyereke. Az én anyám még élt, amikor ő meghalt, azt hiszem, akkor már özvegy volt, vagy elvált. Azt, hogy Betti néniel mi volt a háború alatt, nem tudom. Ő a férjével együtt, akit úgy hívtak, hogy Segerin Ármin, akkor már régóta a zsidó aggok házában lakott. Én a háború után nem találkoztam velük, szó sem esett róluk, azt hiszem, hogy már nem éltek akkor.

Samu bácsi Pesten lakott, ügyvéd volt, és azt hiszem, nőtlen volt, nem volt családja. Gyakran eljött hozzánk, de őrá olyan nagyon nem emlékszem, akkoriban én még nagyon kicsi voltam. Nem tudom, vele aztán mi történt.

Zsiga bácsi Nagyváradon lakott, neki volt családja. Voltam Nagyváradon néhányszor Blanka néniel – ő Zsiga bácsi lánya volt – meg a férjénél, Adolf bácsinál. Kácser Adolf meg Kácser Adolfné, így hívták őket. Velük élt a Hilda és a Trudi: ők édestestvérek voltak, de nekem ők nem voltak vérrokonaim. Blanka néninek saját gyereke nem volt, és Hildát meg Trudit, azt hiszem, örökbe fogadták – ők föl is vették a Kácser nevet. Hilda egy időben néha nálunk nyaralt, Budapesten. Szegények, nem éltek túl az 1944-et, nem is tudom, hogy mi történt velük.

Apám, Lukács Gyula 1878-ban született, Lippán. Még diákkorában került Pestre, de nem tudnám pontosan megmondani, mikor. Voltak itt rokonai, de nem tudom, édesapám náluk lakott-e. A tanítóképzőt akkorra már elvégezte – azt talán még Temesváron végezte édesapám –, de a polgári

iskolai tanári képesítését már Pesten kapta. Anyám iskolájában kapott először állást, de összeházasodásra csak akkor került sor, miután apám 1912-ben polgári iskolai tanári állást is kapott.

Az első világháborúban főhadnagyi rangban, századparancsnoki beosztásban vett részt a balkáni fronton 1914-től 1916-ig. Aztán ő még katona maradt, tanított is a budapesti kadetiskolában a háború alatt [*Nem tudjuk, melyik iskola lehetett ez: talán az 1896 óta Budapesten működött Cs. és kir. gyalogsági hadapródiskola (K. u. k. Infanteriekadettenschule) (1918-ban átalakult magyar katonai reáliskolává).* – A szerk.]. Azt hiszem, németet tanított.

A polgári iskolai állást később édesapám elveszítette. Amikor jöttek ezek a b-listás meg egyéb dolgok, amikor a zsidókat elküldték az állásukból, akkor a polgári iskolai állása megszűnt [lásd: B-lista]. Ez talán 1919-ben vagy 1920-ban volt, nem tudom pontosan, mikor [1922-ben. – A szerk.], de amikor én kicsi voltam, akkor ő már nem tanított a polgári iskolában, csak az anyám iskolájában. Földrajz volt az egyik szaktárgya, de németet is tanított az elemiben. Idős korában, amikor már nyugdíjas volt, angolul is tanult – járt valamilyen tanfolyamra.

Édesapám képeket is festett, szép dolgokat csinált, szerepelt kiállításokon is, de azért nem lett ő olyan nagyon ismert festő. Volt a Nemzeti Szalonban meg máshol, csoportos kiállításokon. Megfestette Folba János püspököt is, az a kép is a Nemzeti Szalonban volt kiállítva [*A Nemzeti Szalon egyesületet 1894-ben alapították abból a célból, hogy a magyar képzőművészet erkölcsi, anyagi és kulturális érdekeinek fölkarolását, a testületi szellem fejlődését előmozdítsa, a művészek és a közönség közti érintkezést élénkebbé tegye; képzőművészek és műpártolók egyesülete volt, az V. kerületi Erzsébet téren volt a kiállítóhelyisége (1960-ban lebontották); Folba János (1880–1967) – katolikus tábori vezéresperes, statisztikus. 1918-tól a budapesti Bocskai István Reáliskola tisztii nevelőintézetének tanára (MÉL). Amikor a festmény készült róla, még nem volt püspök, 1945 szeptemberében nevezték ki tábori püspökké. Egyébként a róla készült arckép valószínűsíti, hogy Lukács Ágnes édesapja a hadapródiskolában tanított, a későbbi Bocskai főreálban.* – A szerk.].

Otthon festett, nem volt külön műterme, otthon is elég világos volt. Rendszeresen járt rajzolni Podolini-Volkman Artúr Szabad Képzőművészeti Rajz- és Festőiskolájába [*Podolini-Volkman Artúr (1891–1943) – festő. Nagybányán, Ferenczy Károlynál tanult. 1911-től állított ki a Nemzeti Szalonban és a Művészházban. A 1920-as években szabadiskolát vezetett. Kollektív kiállítását 1920-ban a Nemzeti Szalonban, 1923-ban a Helikonban rendezte meg. A 1930-as évek elején New Yorkban élt, majd Dél-Afrikában, Pretoriában, ahol szintén önálló iskolája volt (MÉL).* – A szerk.]. A Váci úton volt ez, egy pincehelyiségben. Emlékszem, egyszer el is mentünk oda a szüleimmel, lekukucskáltunk, és láttuk, ahogy ott rajzolnak a bácsik. Önálló kiállítása is volt édesapámnak a Teréz körúton, a Demokrata Körben [*A Demokrata Kör 1894-ben alapította Vázsonyi Vilmos, a 20. század első két évtizedének jelentős liberális politikusa. Ebből, a Teréz krt. 7. szám alatt működő körből emelkedett 1900-ra országos párttá a Vázsonyi vezette Demokrata Párt, s a Demokrata Kör a párt országos központja lett. Vázsonyi Vilmos pártelnök 1926-ban bekövetkezett halála után a megfogyatkozott párt vezetését fia vette át, s ekkor a központ az Andrássy út 12. sz. alá költözött, ahonnan 1938 őszén a Rózsa u. 67-be mentek át. A fővárosi, a községi politikai életet az Erzsébetvárosi Demokrata Körből irányították. Ennek külön helyiséget béreltek az Erzsébet körút 41. sz. alatt, nyáron azonban a Vilma királynő út 8. sz. alatti kellemesebb helyiségben találkoztak.* –

A szerk.] Kávéházban is rajzolt; főleg a Japán kávéházba járt.

Édesanyám, Szász Irén Békésen született 1879-ben [Békés – nagyközség volt Békés vm.-ben, járásbíróság, közjegyzőség, szolgabírói hivatal, adóhivatal székhelye. Lakosainak száma 1891-ben 25 100, 1900-ban 26 800 (köztük 2% szlovák, 1% német; ill. 78% református, 10% római katolikus, 3% evangélikus, 2% izraelita, 2% görögkeleti), 1910-ben 26 900 (1% német, 3% szlovák anyanyelvű), 1920-ban 28 200 fő volt. Békésen református főgimnázium és leány polgári iskola működött. – A szerk.], de azt hiszem, a tanítóképzőt már itt, Budapesten végezte el. Hárman voltak testvérek: volt egy Józsika, az elég korán, gyerekkorában halt meg, így aztán ketten maradtak: Bétuska (Berta) meg az anyám.

Attól fogva, hogy összeházasodtak, édesanyámat úgy hívták, hogy Lukács Gyuláné. Az eredeti neve Schwartz volt, az apám neve pedig eredetileg Lichter volt, de Lukácsra magyarosította. Amikor a szüleim összekerültek, már magyar nevük volt, de a nagyapám megmaradt Lichternek, és az anyai nagymamám is Schwartz maradt.

A szüleim 1913-ban házasodtak össze, Olaszországban voltak nászúton. Édesapám lerajzolta a Monte Brét és a Lago Maggiore-t – a nászútjukon is rajzolt. Én csak 1920-ban tudtam megszületni, mert előtte folyton háború volt. Nekem elég idős szüleim voltak: amikor én születtem, már negyvenegy éves volt a mamám, a papám pedig egy évvel idősebb volt nála. Amikor 1939-ben leérettségiztem, a szüleim már nyugdíjban voltak.

A mamám iskolája egy elemi iskola volt. Édesanyám vezette, ő is alapította az iskolát – a Szász-féle iskola, ez volt a neve. Édesanyámnak volt egy találmánya, egy írás-olvasás tanítási módszer, ami tényleg teljesen új volt. Erre ő tulajdonképpen úgy jött rá, hogy egyszer részt vett egy olyan tanfolyamon, ahol süketnémák írás-olvasás tanításával ismertették meg a tanfolyam résztvevőit.

Ez azon alapozódik, hogy a süketnémákat megtanítják bizonyos fokig a szájról való olvasás képességére is. Ezt anyámék aztán összekapcsolták az írás-olvasás tanítással, vagyis azt próbálták megoldani, hogy a betűk alakját a száj formájáról mintázzák. Tehát ha azt mondjuk, hogy „ó”, akkor az ember „ó” betűt csinál a szájával, ha „a”-t mond az ember, nagyobbra nyitja a száját, akkor még vesszőt is lehet rá tenni, és itt van az „á” betű. Ebből csinált ő egy jó, tényleg használható írás-olvasás tanítási módszert, és ezt a mi iskolánkban vezették be. E szerint tanultam meg én is olvasni, illetve én történetesen már tudtam olvasni, amikor iskolába kerültem.

Édesanyám családja nem nagyon volt vallásos, legalábbis azt hiszem, az a benyomásom. Békésen, ahol anyám született, nyilván volt valami zsidó templom, de ez nem játszott különösebb szerepet az életükben. Aztán később sem volt ennek jele. Templomba néha elmentek, meg a nagyböjtöt betartották [A nagyböjt a katolikus hitélet része, a hamvazószerdától nagyszombatig tartó időszak. Lukács Ágnes – mint mások is – nyilván a Jom Kipurkor előírt egész napos böjtöt nevezi nagyböjtnek. – A szerk.], de egyébként nem volt kóser koszt meg semmi... semmi se volt.

Édesapám családja vallásosabb volt, de az se volt olyan borzasztóan erős. A lippai nagyapáméknál nem voltam nagyon sokat, de azért emlékszem, ők milyenek voltak. Neológ zsidók voltak, nem volt pajesz meg nem tudom én, mi... Lehet, hogy kóser módon főztek [lásd: étkezési törvények], de erre sem emlékszem már. Mindenesetre minálunk, Budapesten nem volt ilyen.

A szüleim azért néha elmentek a templomba. A Dohány utcai zsinagógába ősszel, Jom Kipurkor elmentek, és a nagyböjtöt is tartották. A Dózsa György úton is van egy templom, és amikor ott laktunk, ott is voltunk, én is jártam benne, de inkább csak nézelődni [*Akkoriban a Dózsa György utat Aréna útnak hívták. Az Aréna úti zsinagóga Baumhorn Lipót tervei alapján épült, 1908 szeptemberében, az őszi nagyünnepek előtt avatták föl. – A szerk.*]. A családban senki nem volt olyan nagyon vallásos, de akik meghaltak, azokat szokás volt zsidó temetőben eltemetni. Amikor gyerek voltam, a szüleimmel kimentünk néha a rákoskeresztúri temetőbe, és ottan különböző sírokat, családtagok sírjait meglátogattuk.

1920-ban, amikor én születtem, akkor még az Eötvös utca 4. negyedik emelet kettőben laktunk. Ott volt nagymamám is, és a nagynéném is ott lakott, Bétuska néni, mamám nővére, aki édesanyám iskolájában dolgozott, az irodai munkát végezte ott. Ő aztán beteg lett – rákos volt –, és hosszas betegség után halt meg, amikor én hét éves lehettem. A nagymamám hetvenöt éves korában halt meg, amikor én, azt hiszem, már gimnazista voltam, első vagy második.

Öten laktunk a hámszobás lakásban. Középen volt az ebédlő, jobbra-balra pedig két hálósobának berendezett szoba. Az egyikben a szüleim és én, a másikban a nagymama és Bétuska néni lakott. Hosszú előszoba volt, és volt fürdőszoba, vécé is. Ez a régi, gangos ház még most is megvan. Polgári, úri lakás volt a mienk, hogy így fejezzem ki magam.

Nagymama főzött otthon, illetve ketten dolgoztak, mert volt egy háztartási alkalmazott is. A háztartási alkalmazottak változtak, de általában fiatal lányok voltak; minden nap jöttek hozzánk, a konyhai munka meg a takarítás volt a feladatuk. Nagymama jól főzött, de engem, őszintén szólva, nem eléggé érdekelnek a kaják, és már akkor se érdekeltek olyan nagyon.

Jó emlékeim vannak a gyerekkoromról. Nagymama volt otthon napközben, ő a konyhában tevékenykedett, énnekem meg volt egy kisasztalom a szobában, az ablak közelében, ahol egy piros szőnyeg volt, és én ott rajzoltam. És a piros ceruzák is meg a fekete ceruzák is mindig rendesen meg voltak hegyezve, mert a papám azt még előző este meghegyezte nekem, és más dolgom nem volt, mint ott leülni és rajzolni. Én mindig rajzoltam, ez hozzátartozott a létezésemhez.

De a színes ceruzák, azok nemcsak ceruzák, hanem ugyanakkor gyerekek is voltak, és időnként sorba álltak, sorakoztak, meg különböző tantárgyakat tanultak, tornaóra is volt... El is neveztem őket: volt egy Blanka, az fehér volt, meg Piroska, az piros volt... Mindig nagyon izgalmasan telt el a délelőtt.

Nekem gyerekkoromban komoly sikereim voltak a képzőművészet terén. Volt egy Nagy László nevű gyerekpszichológus, aki közeli szakmai kapcsolatban volt a mamámmal [*Nagy László (1857–1931) – 1881-től tanítóképző intézeti tanár Budapesten. Iskolájában megszervezte 1909-ben az első pedagógiai lélektani laboratóriumot. Döntő szerepe volt 1903-ban a Gyermektanulmányi Társaság megalapításában. 1907-ben megindította és szerkesztette „A gyermek” című folyóiratot, és szerkesztette a „Magyar Tanítóképző” című lapot. Részt vett 1910-ben a Gyermektanulmányi Múzeum megalapításában. Nyugdíjazása (1922) után a Székesfővárosi Pedagógiai Szeminárium lélektani laboratóriumát szervezte meg s vezette haláláig. Ő foglalkozott először Magyarországon a gyermekrajzokkal (MÉL). – A szerk.*]. Nagy László szervezett egy gyerekrajz-kiállítást a Műcsarnokban, amelynek az alsó korhatára hat év volt. Én akkoriban csak öt éves voltam, de a

mamám gondolt egyet, és megmutatta a rajzaimat Nagy Lászlónak, aki azt mondta, hogy igen, igen, megnézem, de hát túl fiatal. De amint ott elkezdte nézegetni a rajzaimat, leszállította a korhatárt, és azt mondta, hogy ezt feltétlenül ki kell állítani. Én voltam a legfiatalabb kiállítója ennek a kiállításnak, és első osztályú dicséretet kaptam [*Lásd a hualu001003 és a hualu001004 sz. képet.*]. Hát így kezdődött.

A „Schmetterling” [Pillangó] egy német gyereklap volt, és az járt nekem [A „Der Schmetterling” (később csak „Schmetterling”) 1926 és 1941 júniusa között megjelent képes gyermekújság volt, Németországon kívül terjesztették Ausztriában, Svájcban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Magyarországon is. – A szerk.]. Apám kettős anyanyelvű volt – apai nagyanyám zsidó volt, de német nyelvterületen élt –, és hogy tudjak németül, ezt az újságot megrendelték nekem a szüleim. Ehhez a laphoz is küldtem be rajzot még elemista koromban, és volt, ami megjelent.

Tizenkét-tizenhárom éves voltam, amikor Az Est-lapoknak [lásd: Az EST-konszern lapjai] volt egyszer egy karikatúra-versenye, és a papám azt találta ki, hogy vigyük be oda a rajzaimat. Be is vittük, én is vele mentem a szerkesztőségbe. Ott is nagy sikert arattak a rajzok, és mindjárt meg is jelentek a március kilencediki számban, néhány másik rajz pedig a március tizenkilencedikében. Egy cikk is megjelent rólam, le is fényképeztek, amint éppen rajzolok, és ki van dugva a nyelvem [*Lásd a hualu001011 sz. képet.*]. A Nemzeti Szalonban 1935-ben gyermekművészek rajzaiból rendeztek egy kiállítást, és az én rajzaim is ott voltak – akkor tizenöt éves voltam. Az „Ünnep” című lap karácsonyi száma is közölte ebben az évben egy rajzomat [„Ünnep” címmel 1933–1944 között jelent meg kéthetente „képes szépirodalmi lap”, amelynek főszerkesztője 1935-től gr. Bethlen Margit volt. Szerkesztőként megfordult a lapnál Somlyó Zoltán, Dénes Zsófia és Debreczeni József (1905–1978) író, újságíró is. – A szerk.].

Az Eötvös utcában lakott még más gyerek is a negyediken, és azokkal játszhattam. Azonkívül én délutánonként jártam tornázni Lili nénihez, aki az Erzsébet körúton tanyázott. Kállai Lili egy akkoriban elég ismert táncművész volt, akinek önálló produkciói is voltak [*Kállai (Klein) Lili (1900–1996) – táncpedagógus. Zongoraművészek készült, de megismerkedve Emile Jaques-Dalcroze ritmikus gimnasztikának nevezett rendszerével, érdeklődése a mozgásművészet felé fordult. Külföldi tanfolyamokon képezte magát kora legjelentősebb mestereinél, majd 1922–1950 között saját iskoláját vezette, de művészképzőt és tanárképzőt is indított. Ő küzdött a legtovább a mozdulatművészet fennmaradásáért annak a háború utáni betiltása után is. Saját oktatási módszert dolgozott ki, melyben eleinte a mozgás és a zene kapcsolatát, később a mozgásnak a térrel és dinamikával való kapcsolatát hangsúlyozta (*www.mozdulatmuveszet.hu/tartalom/mozdmuv/szemely/kallai.htm - 16k -). – A szerk.]. Amit nekünk tanított, az mozgásművészet volt, akkoriban ezt így hívták [Lásd: mozdulatművészet, mozgásművészet]. Lili néni nagyon kedves volt, és jó volt ott a többi gyerekkel hancúrozni, nagyon szerettem odajárni. Később tánciskolába is jártam valahova, ahol megtanultam a társastáncokat, mert ez akkoriban hozzátartozott a dolgokhoz. De az már nem Lili néni volt.

Nem volt otthon nagy társasági élet, de azért volt baráti kör, és gyerekek is szerepeltek ebben a baráti körben, nemcsak felnőttek; nekem is voltak barátaim a gyerekek között.

Jártunk kirándulni a budai hegyekbe a barátainkkal. Jártunk moziba is. Gimnazista koromban volt bérletem – talán két éven keresztül – a Nemzeti Színházba. Nem a szüleimmel mentem, inkább a barátnőmmel meg egyedül is. Aztán értem jöttek a szüleim előadás után, és együtt mentünk haza.

Sok könyvünk volt, sokat olvastam – Thomas Mannt, azt még most is –, de nemcsak otthon voltak könyveink, hanem volt közkönyvtár is, ahonnan kiszedegettünk könyveket. „Az Újság” című lapot járattuk, az egy polgári lap volt [lásd: Újság].

Mikor kicsi voltam, a szüleimtől minden születésnapomra kaptam egy mesekönyvet, amit a mamám írt. A papám írta le nyomtatott betűkkel a szöveget, ő illusztrálta a könyvet, és én ezt kaptam. Amikor hat-hét éves voltam (talán már nyolc is), azt mondtam, hogy most egy regényt kérek, és akkor keletkezett „A leMBERGI baba” című mű. Lvov, az Lembergnek a lengyel neve [*Lvov tulajdonképpen Lemberg orosz neve volt, a lengyelek Lwównak nevezték a várost. – A szerk.*], ott nevezetes csaták voltak. „A leMBERGI baba” háborús időkben zajló történet volt, de nem szerepelt benne közvetlenül a világháború – egy család életéről szólt. Édesanyámnak ez a könyve nyomtatásban is megjelent [*Lukácsné Szász Irén könyve a Révainál jelent meg, év nélkül. – A szerk.*], és egy másik is, annak az volt a címe: „Kicsinyeknek nagy dolgokról” [*Légrády, é. n.*].

Amikor egész kicsi voltam, nyaranta mindig Gödöllőre jártunk; háromszor-négyszer, ötször is talán Gödöllőn nyaraltunk. Akkor még megvolt a nagymamám meg a nagynéném, ők vezették ott a háztartást, mi hárman meg élveztük az életet. Minden nyáron más helyen vettünk ki szobát. Gödöllőn van egy tó, ott nagyon jól lehetett pancsolni. Tahiban is nyaraltunk egyszer; édesapám egyik tanítványának a szülei laktak ott, és ők meghívtak minket.

Nagyváradon éltek rokonaink, így Nagyváradra is mentünk nyaralni. Nem olyan közeli családi kapcsolat volt ez, de jó barátságban voltunk. Anyám rokonai voltak: a nagybátyja, nagynénje, unokatestvére [*Bleuer Zsigmondról és családjáról van szó. – A szerk.*]. Többször voltunk Nagyváradon, ott laktunk a város szélén, az Aranyoldal 136-ban, egy bérelt magánházban. Egy nagy kert meg valami búzaföld is volt ott. A szüleimmel máshol nemigen voltam. Nincsenek meg már ezek az emberek, a nagyváradiak, semmit nem tudok róluk, hogy mi történt velük annó dacumál.

Az elemi a szüleim iskolájában jártam, a Szász-féle iskolában. Amikor elkezdtem iskolába járni, még az Eötvös utcában laktunk, és az iskola az Izabella utca 48-ban volt. Később aztán, 1929 körül kezdett nem menni a dolog, kezdett kisebb lenni az iskola létszáma. Akkor mi odaköltöztünk az Izabella utcába, és az iskolának egy része a lakásunk lett. Harmadik osztályos lehettem – el se kellett mennem az iskolába, csak átmentem a gangon.

Az Izabella utcai lakás három szobás volt. Eredetileg volt egy nagyobb terem, de oda egy fal épült, és abból két szoba lett. Volt még egy udvari szoba, ami azelőtt az iskola irodahelyisége volt. Eredetileg két lakásban volt az iskola, tehát ha az ember fölment a lépcsőn, jobbra volt az egyik bejárata az iskolának, balra a másik. Amikor odaköltöztünk, a jobb oldali részből lett a lakásunk, és a bal oldali rész maradt az iskola. Nagymamám még élt akkor, a nagynéném azt hiszem, nem sokkal azelőtt halt meg.

Amíg elemibe jártam, végig itt laktunk, az Izabella utcában, sőt még a gimnáziumba is innen kezdtem járni. Aztán elköltöztünk az Aréna út 122-be, mert az iskola még kisebb lett, és akkor már azt a részt is eladtuk, ami a mi lakásunk volt; az nekünk akkor már túl nagy is volt, mert addigra meghalt a nagymamám is. Az Aréna úti lakás két szobás volt, illetve egy személyzeti szoba is volt benne. Az egyik szoba be volt rendezve hálósobának, az volt a szüleim szobája, a másik szobában én aludtam. A személyzeti szobában ebédeltünk, mert az a konyhából nyílt, úgyhogy nagyon

kényelmesen lehetett ott egy étkezést lebonyolítani.

Elsőben Piroska néni, másodikban Irma néni tanított. Édesanyám tanított negyedikben, apám harmadikban. Ő polgári iskolai tanár volt, és azt hiszem, földrajz volt az egyik szaktárgya, de az elemi iskolában németül is tanított minket. A zsidó hittant Révai bácsi tanította, ő egy nagyon kedves bácsi volt. Tanultuk a bibliai történetek egy részét – Ábrahámot, Izsákot... A héber imákat héberül tanultuk. Engem a nyelvek nagyon vonzottak mindig, úgyhogy én azt nagyon kedveltem, és az imákon keresztül a nyelvet is tanultam.

Révai bácsi olyan szépeket meg érdekeseket mesélt a széderestéről, hogy amikor hazamentem, azt mondtam a szüleimnek, hogy legyen ez nálunk is – és akkor lett. A széderestén van egy finom vacsora, és azt megelőzően egy elég fordulatosszerű zajlik le az asztalnál: eljátsszák az egyiptomi kivonulás történetét. A papám ezt meg tudta csinálni, mert ő otthonról ismerte ezeket a dolgokat, csak aztán elhagyta, nem csinálta tovább. De akkor, amikor én akartam, hogy legyen, akkor csinálta. Édesanyámnak nem volt erről olyan sok emléke, de ő is szívesen közreműködött. És akkor édesanyám meg a nagymamám megfőzték az ünnepi ételeket.

Hanuka is így lett. Volt gyertyagyújtogatás – minden nap eggyel több gyertya égett –, és hanukai éneket énekeltünk. Szombaton nem gyújtottunk gyertyát [*Azaz: nem volt péntek esti gyertyagyújtás – hiszen a zsidó szombat péntek este kezdődik. – A szerk.*]. Valami biztos volt a többi ünnepen is, de most nem jut eszembe különösebb. Azt hiszem, amikor nagyobb voltam, akkor már elmaradoztak ezek a dolgok.

Az elemi után következett a Mária Terézia Gimnázium [lásd: Mária Terézia Leánygimnázium], az is ott volt közel, a Vörösmarty utca sarkán. Úgy alakult, hogy pont az én évfolyamom elég népes volt. Én 1920-ban születtem, akkor több gyerek született, úgyhogy a Mária Teréziában három párhuzamos osztály nyílt. Én a c-be kerültem, de még az első tanév elején kiderült, hogy valami órarendi probléma miatt nem tudták jól beosztani a protestáns hitoktatók óráit. Egyszerre volt mindig mindenkinek hittanóra, csak az osztály egyik része az egyik, a másik része meg a másik hittanra ment. De a csoportokat nem tudták jól beosztani, ezért a protestáns vallású gyerekeket a mi osztályunkból kivették, és áttették az a-ba meg a b-be, úgyhogy a c-ben csak katolikusok meg zsidók maradtak. A mi osztályunkban volt a legtöbb zsidó ebből kifolyólag. De aztán nem frocliztak ott különösebben minket.

Ebben az iskolában bevezették a gyorsírást is mint tantárgyat, amit Krúdy Mária, Krúdy Gyula lánya tanított [*Dr. Krúdy Mária (1907–1973) – 1933–1941 között volt az Állami Mária Terézia Leánygimnázium tanára. – A szerk.*]. Én nagyon szerettem a gyorsírást, versenyeken is indultam.

Nem a Mária Teréziában érettségiztem, mert onnan kirúgtak hatodikban. Azért rúgtak ki, mert nevettem, és nem is akármikor. Úgy kezdődött és úgy végződött a tanítási nap, hogy az osztály fölállt, és összetett kézzel elmondtunk egy imát. A reggeli ima így kezdődött: „Mindenható nagy Isten, ki iránt...”, a déli meg úgy kezdődött, hogy „Hálával emeljük fel szívünket Tehozzád, Úristen...” [*A katolikus felekezeti iskolákban külön műfaj az ún. tanítás előtti ima és a tanítás utáni ima. A ferences rendi iskolákban ma is a „Hálával emeljük fel szívünket, Tehozzád, Úristen...” kezdetű imával zárják a tanítási napot. – A szerk.*]. De egy szép napon (nem tudom, milyen alapon) a minisztériumból jött egy ukáz, és egy új imaszöveget vezettek be. Ezt az új imaszöveget az osztályfőnöki órán egy koca (a tanárjelölteket hívták „kocának”) írta fel a táblára, és miközben írta,

csinált valami helyesírási hibát, és én összenevettem a barátnőmmel, aki a szomszéd padsorban ült. Spányikné, az osztályfőnök, pont akkor nézett föl, és látta, hogy nevetek.

Ez a hét közepén volt, és megmondták, hogy ezt hétfőig meg kell tanulni, mert akkor már ezeket az új szövegeket fogjuk imádkozni. És mindjárt másnap bejött Spányikné [*Spányik Kornélné*], az osztályfőnök, és azt mondta: „Lukács, mondja el a reggeli imát!” Elmondtam, tudtam. „Most mondja el a délit!” – elkezdtem mondani, de belesültem, hát azt nem is kellett még tudni. „Tudtam, hogy nem fogja tudni, mert maga nevetett, amikor az imát fölírtuk a táblára.”

A többi tanárral jóban voltam, de az osztályfőnökömmel kölcsönösen utáltuk egymást. Németet tanított – lehet, hogy a magyart is ő tanította az utolsó évben –, és folyton dicsekedett az ő arisztokrata származásával. Nem volt arisztokrata, de például egyszer, amikor egy verset fordítottunk németből magyarra, és a „*waten*” szó előfordult benne – az azt jelenti, hogy gázolni –, akkor azt mondta: „De hát tudják maguk, mi az, hogy gázolni? Én már gázoltam ilyen mély vízben, meg ilyenben meg ilyenben... Egy patak folyt keresztül a hegyi birtokunkon, és ott mindenféle mélységű vizekben gázoltam.” Valahol a Felvidéken volt ez a hegyi birtok, azt hiszem. Ezen alapult a rossz viszony, hogy ilyeneket mondott, ő meg látta rajtam, hogy utálok.

Le voltam híva az igazgatóhoz is, aki mindenféle gyanús dolgokat kérdezett: hogy járok-e kirándulni, és kikkel, milyen emberekkel... Arra vonatkoztak ezek a kérdések, hogy vannak-e kommunista kapcsolataink. Én nagyon jó tanuló voltam: csupa egyes – akkor az volt a legjobb osztályzat –, de ebben az évben (ez 1935-ben vagy 1936-ban volt) magaviseletből és magyarból kettést kaptam. Magaviseletből azért, amit elmeséltem, magyarból azért, mert akinek nevetséges a vallás, az nem lehet jó magyar ember – ezt is az igazgató mondta. És akkor ezekért kicsaptak az iskolából.

A szüleim nyilván nem voltak jobboldaliak, de hát ők nem vettek részt a munkásmozgalomban. Én meg mindig vágytam rá, hogy ezt szeretném csinálni. Ebben nem a szüleim baráti köre volt meghatározó, hanem az én baráti köröm, ami már a középiskolás évek alatt alakulgatott; voltak már akkor is olyan kapcsolataim, amik bal felé irányítottak. 1939-ben érettségiztem, és elég sok minden történt akkoriban, akkor volt a spanyol polgárháború [lásd: Franco, Francisco] is többek között. De nem nagyon beszélgettünk mi az iskolában politikai eseményekről, meg otthon sem, inkább kirándulni jártam ilyen baloldali emberekkel.

Elég automatikusan kerültem ilyen társaságba. Ha az ember zsidó volt, nyilvánvalóan inkább a baloldalhoz vonzódott, mint a jobbhöz, amelyik antiszemita volt. Aztán a baráti kapcsolatok folytán ez tovább erősödött. Már az iskolában is – a Mária Teréziára gondolok most elsősorban – akadt, akivel ilyen kérdésekről lehetett beszélgetni. Például a M. Hanzival, akinek aztán egy ismert politikus lett a férje, azt hiszem, kormánytag is volt egy időben. A zsidó gyerekek között egyébként sok nagyon jómódú volt, természetesen ők nem voltak baloldaliak.

Volt nekem egy barátom abban az időben, aki pár évig a Szovjetunióban élt a szüleivel együtt, aztán – kicsit homályos előttem, hogy miért, de hát ott sem volt minden olyan nagyszerű – visszajöttek Magyarországra, de már beoltva egy-két olyan dologgal, amire itthon azért nem derült volna fény. Ő is értelmiségi származású gyerek volt; ebben a baráti körben azért inkább az értelmiségiek voltak nagy számban. Az magától értetődik, hogy az ember tudta, ki zsidó, ki nem, de ezt nem tartottuk számon, mert nem volt fontos.

Szóval kirúgtak a Mária Teréziából, de ez aztán nagyon szerencsésen alakult, mert pont akkor jelentek meg plakátok az Andrassy úton, hogy megnyílik az olasz gimnázium – méghozzá egész közel, az Andrassy út 122-ben, és mi akkor már az Aréna út 122-ben laktunk. Oda minden további nélkül fölvettek. Nyilván elég magas tandíj volt, de ebbe én akkoriban nem voltam túlzottan beavatva. Így aztán az olasz iskolában folytathattam a tanulmányaimat. Egy negatív oldala volt a dolognak: a frissen megnyílt iskolában a legfelső osztály a hatodik volt, így a hatodikat kétszer jártam. De legalább jobban megtanultam olaszul, mert ott persze mindent olaszul tanultunk, és én úgy mentem oda, hogy semennyit se tudtam olaszul.

Ez az olasz állami iskola [Az iskola neve Királyi Olasz Elemi és Középiskola volt. – A szerk.] eredetileg az Andrassy út 122-ben volt, közel a Városligethez, egy villában. De még gimnazista koromban elköltözött onnan az iskola a Teréz körútra, az Oktogon közelébe [A Teréz körút 9. sz. alá]; ahol mostanáig a Házasságkötő Terem volt, az volt az iskolaépület. Később ott volt az Olasz Intézet is egy darabig. A ház utcai oldala a firenzei Strozzi Palota homlokzatát utánozza. Azt hiszem, hogy nem az egész épület van annak a mintájára felépítve, de a homlokzata, az olyan [Nyilván ezért hívták az épületet a háború előtt „Strozzerlnek”. – A szerk.]. Én ott érettségiztem, abban az épületben.

De az olasz iskola előtt még egy csodálatos nyár is várt rám egy háromhetes párizsi tartózkodással. Franciául akkor én már tanultam, de ott még jobban belejöttem. Egy barátnőmmel mehettünk oda, és egy gyerekintézetben laktunk – az nagy élmény volt. Ez Párizsban egy elővárosa volt – Vaucluse, így hívták –, de onnan mindennap bementünk a belvárosba, velünk jött mademoiselle Madecque, és együtt csodáltuk meg Párizs érdekességeit. Csak mi ketten voltunk magyarok, a többiek helybeli francia gyerekek voltak.

Képzelem, mi pénzébe kerülhetett ez a szüleimnek, de hát meg tudták oldani, úgyhogy akkor jól megtanultam a nyelvet. Tudtam már franciául egy kicsit, jártam mindenféle tanfolyamokra. A Sion rendi apácák zárdája ott volt az Andrassy úton a Körönd és a Liget között, oda jártam, és többek között azok az „anyák” tanítottak franciául. Nem tudom, mennyire volt ez szokás, de be lehetett oda iratkozni, és mások is voltak ott, hasonló korú gimnazisták, nagylányok [A Notre Dame de Sion apácarendet 1843-ban alapította a francia, asszimilálódott zsidó családból származott Ratisbonne testvérpár. Az alapító eszméje a keresztény és zsidó vallás kölcsönös megismerése és az egymás hite iránti tisztelet elősegítése volt. A VI. Andrassy út 117. alatt volt egy nyelvmesternői bizonyítványt adó, magas szintű nyelvtanfolyamuk is (az ugyanitt működő titkárnőképző tanfolyamon és a Sas-hegyen lévő gimnáziumon kívül). 1948-ban a rend elhagyta Magyarországot (A Magyar Katolikus Lexikon nyomán). – A szerk.].

1936 nyarán voltam Párizsban, és amikor hazajöttem, két rajzom jelent meg a „Népszavá”-ban. Az egyik a metróban utaznak az emberek, és a „Paris Soir”-t olvassa az egyik utas. A főcím alá az van odaírva, hogy „Le hongrois Csík a gagné” – a magyar Csík győzött. Akkor folyt a berlini olimpia, és az augusztus huszadiki számban ez a rajz jelent meg tőlem [Lásd a hualu00101010 sz. képet]. A másik képen az Arc de Triomphe [Diadalív] alatt gyűlnek össze az emberek. Az újságcikk ezt írja:

„Az Arc de Triomphe alatt, az Ismeretlen katona sírjánál esténként képletesen felélesztik az úgyis folyton égő lángot. Ekkor sok kék-fehér-piros szalagos párizsi gyűlik itt össze, és a teret dupla sorban álló rendőrök szegélyezik. A Tűzkereszt lelkes tagjai (– ez egy jobboldali párt volt – L. Á.) körülállják a lángot, és felemelt karral fasisztául köszönnek. A múlt héten láttam, hogy valaki

egyszerre előre tolta magát a sűrű tömegben, és a többiek nagy mebotránkozására kommunista üdvözléssel az öklét emelte fel. Rettenetes kiabálás következett”

- itt látható az öklét emelő férfi. „Ez a két rajz a kis Lukács Ágnes élesen látó szemét, biztos kezét dicséri”.

Elég az hozzá, hogy az olasz iskolában folytattam a tanulmányaimat. Három évig jártam oda, és ez egy csodálatos dolog volt – hát Dantét olvastunk! Hatodikban az „Infernó”-t, a Pokolt, hetedikben a „Purgatorió”-t és nyolcadikban a „Paradisó”-t. Dante nagyon ravasz ember volt, mert mind a három műve harminchárom énekből áll – és hány hétből áll egy tanév? Harminchárom hétből. Minden héten egy énekkel tovább mentünk, és így érettségiig sikerült Dantét elolvasni. Pont akkor jelent meg a Babits fordítás, azt megvettük, és mindig elvittem a Dante-órákra a Babitsot is.

Az egész osztályban tizenöten voltunk, és ebből talán négy-öt olasz vagy félig olasz gyerek volt. Ez vegyes osztály volt, szemben a Mária Teréziával, ami lányiskola volt. Nagy barátságok szövődtek itt, az olasz iskolában, de aztán az élet közbeszólt, mint sok mindenben – akikkel együtt jártam, együtt érettségiztem, egyikkel sincs kapcsolatom, azt se tudom, élnek-e vagy hálnak-e. Illetve egyről tudom, hogy meghalt, ő egy későbbi kolléganőm volt, aki akkor engem tanított mint egész fiatal tanárnő, ővele később is tartottam a kapcsolatot. Itt is lakott valahol a közelben, úgyhogy barátságban voltunk.

Apám rendszeresen járt rajzolni, és a középiskolai tanulmányaim vége felé – nyolcadikban vagy hetedikben, tehát az érettségi előtti időkben – én is jártam vele ugyanoda, ahova ő, Gallé Tiborhoz, aki egy jó festő volt [Gallé Tibor (1896–1944) – festő és grafikus. 1925-ben a Lipótvárosi Kaszinóban, 1929-ben és 1931-ben az Ernst Múzeumban rendezett gyűjteményes kiállítást. 1931-től állami ösztöndíjjal Londonban grafikai tanulmányokat folytatott. 1935-ben Budapesten festő- és szobrászképző iskolát alapított, amelyet haláláig vezetett. 1931–40 között sok külföldi kiállításon vett részt, majd 1942-ben Budapesten volt kollektív kiállítása (MÉL). – A szerk.]. Gallé a Bulyovszky utcában lakott, ott volt műterme, és odajártunk rajzolni apámmal együtt hetente egyszer vagy kétszer – amikor modell volt. A Bulyovszky utca az Andrássy út egyik mellékutcája, azt hiszem, most is úgy hívják.

Aztán a főiskola előtt volt egy előkészítő tanfolyam, hogy sikerüljön bejutni a főiskolára. Azt is ő csinálta, és nagyon jól csinálta azt is a Gallé. Emlékszem, hogy ennek az előkészítő tanfolyamnak a végén kellett egy dolgozatot írni, és ez egyben pályázat is volt: *Hogyan rajzolom a fejet és az aktot?* – ez volt a címe. Én ezt megnyertem, az én dolgozatom tetszett legjobban a Gallénak.

1939-ben érettségiztem, azután jött a felvételi. Azt hiszem, az évfolyamomban én voltam az egyetlen zsidó a numerus clausus miatt [Az 1939:IV. tc. [„A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”](#) visszaállította a felsőoktatási intézményekben a numerus clausust, a 6%-os arányt csak a műegyetemen emelve fel 12%-ra. Lásd: Zsidótörvények Magyarországon. – A szerk.] – de nem is jelentkezett oda olyan sok zsidó. Emlékszem, hogy amikor a felvételi lezajlott, nem is mentem el az eredményhirdetésre, mert a numerus clausus miatt nem nagyon hittem benne, hogy fölvesznek. De aztán délután, amikor arra jártunk, mégis bementem, és megnéztem. Akkor ki volt már téve, hogy kiket vettek föl, és meglepetten láttam, hogy engem is fölvettek. Hát így kezdődött.

A főiskolán Szőnyi István volt a mesterem [*Szőnyi István (1894–1960) – festő. Az 1920-as évektől kezdve Zebegényben dolgozott, jellegzetesen ún. posztnagybányai festőstílusban. 1938-tól haláláig volt a Képzőművészeti Főiskola tanára. – A szerk.*]. Nagyra tartottam őt, és nagyon rendes ember is volt. Amikor fölvettek, nem az ő osztályába kerültem, csak harmad- vagy negyedéves koromban mentem át. Eredetileg is oda szerettem volna menni, de kiderült, hogy már nem volt hely, Szőnyi osztálya megtelt – mindenki oda akart menni. Később elég simán sikerült átmennem.

1939-től 1944-ig jártam főiskolára rajztanári szakon. Akik érettségiztek – mert érettségi nélkül is lehetett a főiskolára kerülni –, azok majdnem mindannyian rajztanári szakra mentek, az biztosabb dolognak látszott, mint a művészeti szak. Ez csak azt jelentette, hogy több elméleti tárgyat vállaltunk: pedagógiát meg mindenfélét. Úgy alakult ott az élet, hogy délelőtt alakrajz, rajzolás, festés volt mindig, és délután voltak az elméleti órák – hát az egy egész napos elfoglaltság volt, főiskolára járni.

Annyira sikeres nem voltam, de azért megálltam a helyemet. Jó volt a főiskolán, de ott nagyon közeli barátságok nem voltak, mert éreztem a levegőben a jelen lévő antiszemitizmust. Az egész világ részéről lehetett ezt érezni, nem annyira közvetlenül az egyes emberek felől. Azért volt egy-két jó barátom, és van, akivel most is jóban vagyok, van egy akkori főiskolás barátnőm, aki pár évvel alattam járt.

Akkoriban nemhogy főiskolásnak lenni nem volt könnyű, de az ember, aki zsidó volt történetesen, az folyton érezte, hogy zsidó, és ez nem jó: zsidónak lenni – hát lehetetlen volt nem érezni. Akkoriban munkaszolgálatosnak mentek a fiatalemberek – a családból nem, de az ismerősök körében voltak ilyenek. Igen, ezek csúnya évek voltak. Aztán háború volt ugyebár, meg ezeket a munkaszolgálatosokat is isten tudja, hova vitték...

Ennek eleinte nem sok jele volt, de aztán egyre több. Például elrendelték – ez már az utolsó időkben volt – a sárga csillag viselését. A munkaszolgálatosságot, azt még előbb kezdték, évekkel előbb. Üldözés, az elsősorban tényleg a német megszállás idején volt [lásd: Magyarország német megszállása], de az érzés, az már korábban is megvolt. Nem tudnám most megmondani, gondolkozni kéne ezen, hogy hol, mennyire, milyen jelei voltak ennek.

A közvetlen baráti környezetben nem lehetett ilyet érezni. A mi baráti körünk eléggé vegyes volt, nem színtiszta zsidók. Tehát a saját környezetemből nem tudok ilyet mondani; nekünk nagyon kedves barátaink voltak – nemcsak a zsidók, hanem a többiek is.

Apám tagja volt az Országos Izraelita Patronázs Egyesületnek – ami egy jótékonyági szervezet volt [*Az Országos Izraelita Patronázs Egyesület Neumann Ármin országgyűlési képviselő kezdeményezésére alakult 1910-ben. Központja a Nagy Fuvaros utca 4. szám alatti zsinagóga épületében volt. A rászoruló családok segélyezését végezte, a veszélyeztetett zsidó gyermekek támogatását, iskoláztatását, erkölcsi és vallási nevelését segítette. Az árva gyerekeket zsidó polgári családok gondozásába helyezte, értük tartásdíjat fizetett. A gondozott gyerekeket népiskolai tanulmányaik befejezése után tovább taníttatta, a pártfogóhálózat a közvetlen gondozás éveitől is nyomon kísérte sorsuk, pályájuk alakulását. – A szerk.*]. A Bethlen tér 2-ben volt a Pártfogó Iroda. Érettségiző koromtól kezdve egy-két éven keresztül az én rajzaim is megjelentek az egyesületi plakátokon, meghívókon. Azt a felhívást például, hogy „100 elhagyott zsidó gyerek várja a segítségét. Kérjük, hanuka ünnep alkalmából lépjen be pártoló tagnak!” és egy másikat: „Ne

feledkezz meg az ezernyi árva, elhagyatott gyerekről!”, én illusztráltam. Ezeket az illusztrációkat már a háború idején, 1939-ben és 1940-ben rajzoltam.

Főiskolás koromban is részt vettem kiállításokon. A MIEFHOE (Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete) egy zsidó ifjúsági szervezet volt, ahova főiskolai hallgatóként beléptem. 1942-ben a MIEFHOE rendezett egy kiállítást a főiskolás művésznövendékek műveiből, és én is kiállítottam ott egyet-mást. A „Független Magyarország”-ban írtak is erről [*„Független Magyarország” – külpolitikai hetilap, 1939. szeptember 1-jével indította Bajcsy-Zsilinszky Endre és Mihályfi Ernő. – A szerk.*]. Az OMIKE, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület 1943 őszén rendezett egy kiállítást a Nemzeti Szalonban, és ott is kiállították a képeimet. Ezek nehéz évek voltak: már javában folyt a háború, és egyre inkább leszűkültek a lehetőségek a zsidó szervezetekre, ezekben a zsidó szervezetekben lehetett kiállítani meg egyáltalán létezni.

1944-ben végeztem, pont az 1943/1944-es tanév volt az utolsó a számomra. Kicsit hamarabb lett vége a tanévnek, mert ugye, 1944-ben olyanok voltak a körülmények (német megszállás meg a többi), hogy már tavasszal megkaptuk a diplomát. Pécsi-Pilch Dezső volt akkor a rektor [*Pécsi-Pilch Dezső (1888–1949) – festő. – A szerk.*]. Ez egy ünnepélyes dolog volt, a diploma átadása, és emlékszem, akkor már sárga csillagot kellett viselni a zsidóknak, és én voltam olyan hülye, hogy viseltem. Amikor a sárga csillaggal földíszítve kimentem az oklevélért, Pécsi-Pilch Dezső azt mondta nekem: „Kívánom, hogy éljen meg velünk együtt szebb és boldogabb időket.” Ezt ott, a hallgatóság előtt mondta. Rendes ember volt.

1944 májusában volt a diplomaosztás, és nekem abban a szerencsében volt részem, hogy egy nagyon kedves kolléganő kapcsolatai révén hadiüzembe, a „Meister” Szappangyárba kerültem, ott dolgoztam. Azt gondoltuk, hogy az egy bizonyos biztosítékot ad, vagy védettséget jelent, hogy hadiüzemben dolgozom. A sárga csillagot viseltem, mert muszáj volt. A szüleim is viselték, meg voltunk ahhoz szokva, hogy amit elrendelnek, azt meg kell csinálni.

Július harmadikán, egy hétfői napon éppen mentem a „Meister” Szappangyárba. A 23-as villamos soroksári úti végállomásánál kiszálltam a villamosból, és láttam, hogy egy csendőr hívogat [*Soroksár abban az időben nagyközség volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, 1950 óta tartozik Budapesthez. – A szerk.*]. Hát, gondoltam, én nem megyek oda, de akkor láttam, hogy ott is egy csendőr, ott is egy csendőr... és mindegyik hívogatott. Avval voltak elfoglalva, hogy a sárga csillagos embereket összegyűjtötték. Senki nem mondott nekünk semmit, lehet, hogy még maguk a csendőrök se tudták pontosan, mi lesz, csak parancsba kapták, hogy a sárga csillagosokat össze kell szedni.

Amikor már elég sokat összegyűjtöttek, sorba kellett állni, és akkor végigtrappoltak velünk az Üllői úton egészen a laktanyáig, és ott töltöttük azt a napot és a következő éjszakát is. „Beteggyanús lovak istállója” – ez volt kiírva. Másnap újra sorakozó volt reggel, végimentünk megint az Üllői úton, de ezúttal a Duna felé, és beszálltunk egy hajóba. A hajó megindult velünk fölfelé a Dunán, és ahol kikötött, az az óbudai amfiteátrum környéke volt. Több százan lehettünk ott.

A szüleim semmit nem tudtak, nem lehetett értesíteni őket, pedig közben azért volt, aki hazament, aztán visszajött. Én ezt nem vettem észre, de később, Auschwitzban hallottam az egyik nőtől, hogy volt egy ilyen eset. Kihirdették, hogy akinél nincsen semmi, az hazamehet ennivalóért. Mert akkor tulajdonképpen a Pest környéki zsidókat szedték össze, és azoknak azt mondták, hogy vigyenek

magukkal egy napi ételt és valami ruhaneműt. De hát nekünk, akiket az utcán szedtek össze, nem mondták ezt. Amikor aztán kihírdették, hogy haza lehet menni kajáért, én azt nem hallottam. Nagy terület volt az, ha az egyik végén valamit kihírdettek, nem biztos, hogy az amfiteátrum másik sarkában azt mindenki hallotta.

Elég az hozzá, hogy akkor ott, az óbudai amfiteátrumnál megint letanyáztunk. Az a HÉV mellett van, és másnap vagy harmadnap a HÉV sínjein megjelent egy tehervonat, és abba berámoltak bennünket. A vonat megindult velünk valahova, nem tudtuk, hogy hova – egyenesen Auschwitzba utaztunk. Három napig tartott ez az utazgatás, de sejtelmünk se volt, hova visznek *[Július 7-én ugyan a kormányzó leállította a deportálásokat (a döntés előzményeiről lásd: Horthy Miklós, vitéz nagybányai), de például a soproni zsidókat (az oda koncentrált környékbeli zsidókkal együtt), több mint 3000 embert július 7-én deportáltak; július 8-án éjszaka a békásmegyeri HÉV állomásról indult egy deportáló vonat, amelyen a budakalászi téglagyárban „koncentrált” kistepesti, pestszenterzsébeti és újpesti zsidókat vitték Auschwitzba; ugyanígy elszállították a pünkösdfürdői HÉV állomáson, illetve a monori téglagyárban összegyűjtött budapesti és vidéki zsidókat július 6-án, 7-én és 8-án Auschwitzba, valamint a Csepelen összegyűjtött fővárosi ügyszerveket és újságírókat is; július 19-én (kijátszva a deportálások leállításáról szóló kormányzó rendelkezést) Budapestről, a Keleti pályaudvarról Eichmann még elszállította a kistarcsai internálótábor 1050 és a Röck Szilárd utcai kizsákmányoló telenház (a Rabbiképző) 500 zsidó foglyát. – A szerk].*

Amikor megérkeztünk Auschwitzba, nem tudtuk, hol vagyunk, csak azt láttuk, hogy végre megáll a vonat, és itt rend van. Kezdtük a programjainkat megbeszélni, hogy itt majd nyelveket tanulunk, meg mit tudom én, mit... Hát voltak ilyen elgondolásaink a társakkal, akikkel összekerültem. Semmit nem tudtunk, csak azt, hogy végre megérkeztünk, és rend van.

Délelőtt lehetett. Akkor ott megint sorakozó volt, most ötös sorokban, külön a férfiak, külön a nők... Ez később teljesen általános dolog volt, hogy ötös sorokban kell sorakozni, mert jól lehet megszámolni, ugye, ha ötös sorokban vannak az emberek. Egy olyan útvonalon masíroztunk, amelyet két oldalról szögesdrótkerítés határolt, szóval két láger között meneteltünk. De azt is láttuk, hogy villanykapcsolók vannak ott, tehát villanyáram van azokban a kerítésekben.

*Blocksperr*e (barakkzárlat) lehetett, mert néptelen volt ott minden, nem láttunk embereket, nyilván mindenki bent volt a barakkban, meg volt parancsolva, hogy ne jöjjenek ki. Később tapasztaltuk is, hogy voltak ilyen esetek, hogy a barakkban kellett lenni. De volt egy lány, aki ott a kerítés mögül magyarázott nekünk, hogy „Lányok, az a fontos, hogy mindent megegyetek! Mindent meg kell enni, mindent meg kell enni!” – ezt hajtogatta. Nagyon okosan tette, nagyon rendes volt tőle, hogy ezt mondta. Nem volt jó lefogyni, mert aztán voltak a szelekciók, és a soványakat kizsákmányolták.

Az elején is volt szelekció [lásd: szelektálás]. Már benn voltunk valami lágerben, amikor egy nagyon jó megjelenésű SS-tiszt – később kiderült, hogy ez a Mengele volt – jobbra meg balra irányította az embereket: az öregeket erre, a fiatalokat arra, a soványakat erre, a normális külleműeket arra, a kisgyerekes mamákat és az állapotos nőket erre, a fiatal, stramm nőket meg arra... Nem tudtuk még, hogy miről van szó, az csak később derült ki. Így kezdődött.

Aztán beteltek minket egy barakkba, ahol nagyon kellemes élmény volt valóban: letusolhattunk. Le kellett venni mindent, semmi sem maradt az emberen, és azután be kellett menni egy helyiségbe, ahol tusok voltak, és letusoltunk. De amikor kifele jöttünk, le is borotválták

mindenkinek a fejét kopaszra. A kezünkbe nyomtak egy pizsamakabátot vagy valamit, amit magunkra vettünk, és kopaszon jöttünk ki – nők megkopaszítva.

Első éjszaka beteltek minket valamilyen barakkba, ahol fekhelyek se voltak, és ott egymás hegyén-hátán próbáltunk elhelyezkedni; körülbelül háromszor annyian voltunk, mint ahányan tényleg elfértünk volna. Később a barakkokban hármával feküdtünk egy fekhelyen, sőt volt, hogy többen is. Csak az úgynevezett kórházban, a revírben [Revier] voltak olyan fekhelyek, hogy egy ember hevert csak egy ágyon. Azok is emeletesek voltak természetesen, de nem hárman feküdtek egymás mellett. Voltam a revírben, mert beteg voltam, de szerencsére nem nagyon, úgyhogy tulajdonképpen én ottan nagyon élveztem azt a helyzetet, hogy egyedül fekhetek egy ágyon.

A megérkezés után napok múlva – vagy hetek múlva, ezt most már nem tudnám pontosan megmondani – mindenki kapott egy számot, amit a karunkba tetováltak [lásd: tetoválás], és a ruhára is kitűztek, alá meg egy sárga háromszöget. Ott, az auschwitz-i lágerben nem csak zsidók voltak. Akik piros háromszöget viseltek, azok politikai foglyok voltak. A ruhára, amit kaptunk, piros festékkel egy X-jel volt festve, nehogy megszökjünk. Képtelenség lett volna megszökni, de ha valaki mégis megszökött volna, akkor elárulta volna ez a hátán látható jelzés, hogy ő egy szökevény. Úgyhogy mindenkinek a hátára volt festve egy ilyen X-jel. Érdekes módon a lábbelink, az megmaradt. Aztán később olyan is volt, hogy fapapucsokat kaptak egyesek.

Nem nagyon lehetett fölmérni, mekkora helyen vagyunk, mert ez egy nagyon nagy tábor volt, és nem is csak egy láger. A mi barakkunkon kívül nem nagyon jutottunk oda, hogy mászkáljunk, bár egyik barakkból a másikba át lehetett menni, vagy megállni a drótkerítés előtt, de ami ott volt, az sem a szabad világ volt, hanem egy másik láger.

Napközben nem volt mit csinálni. Voltak csoportosulások: barátnők összeálltak, összefogózkodtak, és együtt szomorkodtak. Nem volt ott munka se meg semmi se, szóval ott napközben így telt az idő. Persze nekem is voltak barátnőim, nem rögtön, de hát azután lettek. Van, akivel a mai napig megmaradt még a barátság.

Azért főztek valamit nekünk: marharépát vagy miegyebet. Valami fazekakat vagy lábasokat kaptunk, és azokba lötyintették bele a kaját. A konyhán főztek krumplit is – leginkább krumpli volt –, a krumplihéjat meg kidobták a szemébe, de mi rájöttünk, hogy a krumplihéjat is meg lehet enni, az is ennivaló, és a szemétből szedtük ki a krumplihéjat. Volt, hogy valaki egy marharépát ellopott, és avval rohant el, nehogy meglássák. Láttam ilyeneket, ez mindennapos dolog volt. Láttam, amikor egy lány krumplit lopott valahonnan – a konyháról vagy mit tudom én, honnan –, és az SS ráuszított egy kutyát. Voltak büntetések. Volt, hogy valakit megrugdalt egy SS, de volt olyan is, hogy megbüntették az egész lágert, és fölemelt kézzel kellett térdelni egy darabig. Elég sokszor volt ilyen, elég mindennapi dolgok voltak ezek. Az is előfordult, hogy akiket megbüntettek, azoknak nehéz köveket kellett térdelve cipelniük.

A legügyesebb, legokosabb és legélelmesebb emberek a konyhára kerültek. Én nagyon ügyes voltam, mert én meg az irodába kerültem – az is nagyszerű dolog volt. Az odakerüléséről azt tudom elmondani, hogy a mi *blockältesterünk*nek (a foglyok közül voltak a főnökök is kiválasztva) én mindjárt az első vagy a második napon mondtam, hogy énnekem adjon valami papírost, mert én rajzolni akarok. Adott papírt, és mindjárt meg is kért, hogy rajzoljak valami vicces dolgot, mert őnekik, *blockältesterek*nek lesz valami születésnap-i összejövetelük. Mindenkinek, aki oda meg volt

híva, egy tréfás rajzot kellett rajzolnom.

A mi blockältesterünk szlovák volt, de magyarul is tudott, így magyarul beszéltünk. Fiatal nő volt, *heftling* [fogoly], mint a többiek, csak az a szerencséje volt, hogy ő lett a blockältester. Egyszer mondták, hogy álljunk sorba, és jelentkezzen, aki tud németül. Hát én németül is tudtam, és jelentkeztem. A blockältester kiválasztott a jelentkezők közül néhányat, és engem úgy választott ki, hogy „Na te, aki rajzolsz...” – hát megjegyzett engem, emlékezett rá, hogy rajzoltam. Így kerültem az irodába. Az irodában nyilvántartást vezettünk arról, hogy ki melyik barakkban van – nem név szerint, hanem szám szerint. Ez a kimutatás az én dolgom volt: egy vastag, keményfedelű, bekötött füzetbe kellett beírnom, hogy ki melyik barakkban van.

Minden nap volt *appell*. Reggel hatkor és délután ötkor, ha jól emlékszem, felsorakozott az egész tömeg, akik a lágerben laktak – minden barakk előtt annak a barakknak a lakói –, és akkor tartottak egy szemlét, hogy hányan vannak, mindenki megvan-e, mert hát rendnek muszáj lenni. A *lagerältester* tartotta a szemlét, de emlékszem, egy SS is volt vele. Ha hiányzott valaki, az baj volt, akkor azt meg kellett keresni. Nem emlékszem konkrétan ilyen esetre; de nyilván előfordulhatott, hogy beteg volt valaki, vagy kiderült, hogy nem ott van.

Aztán volt a szelekció, amikor az egyik SS (vagy éppen Mengele) tartott egy szemlét, és akik nagyon soványak voltak, azokat kisselektálta – hát azok tudták már, hogy nem sokáig lesznek életben. Eleinte nem tudtuk, eleinte azt hittük, hogy ezek a régi fogoly lányok, ezek a lengyel lányok csak ijesztgetnek, mert irigyelnek minket, hogy két évvel tovább voltunk szabadon, mint ők. De aztán rájöttünk, hogy tényleg igazak ezek a hihetetlen dolgok.

Volt azután az *aussenkommando*, a kinti kommandó, tehát egy olyan munka, amit kint, a szabadban kell végezni. Én szerencsére ebből kimaradtam, mert voltam olyan ügyes, hogy az irodába kerültem.

Hónapokig voltam Auschwitzban. Télen még ott voltam, és aztán egy szép napon, amikor már közeledett a front kelet felől, egy lány bejött az irodába, és mondta: „Gyerekek, civil válogat!” Kirohantunk – már csak azért is, mert már emberemlékezet óta nem láttunk civilt –, és ott tényleg egy civil meg egy SS állt, és a foglyoknak egy óriási köre vette őket körül. A barátnőmmel mi is odaálltunk, és az a civil mindenkit jól megnézett, és voltak, akiket hívott, hogy menjenek oda. Megbeszéltük a barátnőmmel, hogyha téged hív, akkor én is megyek, ha engem hív, akkor te is jössz. Már nem emlékszem, hogy engem hívott-e vagy őt, de egyszer csak integetett a civil, hogy valamelyikünk menjen oda, és mind a ketten elindultunk. Először visszaküldött minket, de aztán jobban megnézett bennünket, és azt gondolhatta, hogy mégiscsak jó lesz ez a kettő.

Így kerültem el Auschwitzból. Beraktak minket valami vonatba, ami megindult, és ment, és ment... Azt hiszem, este vagy éjszaka érkeztünk Reichenbachba, ami nincs messze Auschwitztól. Ott egy másik lágerbe kerültünk, ami barátságosabb volt valamivel. Nem volt olyan nagy sem, mert ugye, Auschwitz valami örületes méretű intézmény volt. Elég az hozzá, hogy Reichenbachban egy rádiógyárba jártunk dolgozni minden reggel, még sötétben – hát akkor még tél volt [*Reichenbachban a gross-roseni koncentrációs tábor egyik melléktábora volt. Maga Reichenbach is Lengyelországhoz került a háború után, Alsó-Sziléziában van, neve ma Dzierżoniów. Nevezetes gyára a Diora rádiókészülék-gyár. – A szerk.*].

Még valami képességvizsgálat is volt, mielőtt beosztották volna, hogy ki hol dolgozik. Nekem a kész rádiócsöveket kellett felülvizsgálnom, hogy jók-e. Az, aki annál a gépnél dolgozott, betanított engem, és az volt a dolgom, hogy odategyem a rádiócsövet, és a szerint, hogy mit mutatott a műszer, eldöntsem, hogy az jó vagy nem jó. Abban a teremben, ahol én dolgoztam, voltak civilek is.

Ott, a reichenbachi rádiógyárban én beteg lettem, és a láger revírjébe kerültem, amikor kiderült, hogy az egész láger elmegy, mert közeledik a front. Belázasodtam, talán mandulagyulladásom volt, de szerencsére nem volt komolyabb bajom. A kórházi ágy két- vagy háromszintes volt, és én valahol a magasban voltam. És emlékszem, ahogy csúsztam le, forró lett a kezem alatt a fém...

Először gyalog meneteltünk – gyönyörű tájakon mentünk keresztül, a Riesengebirgen, az Óriás-hegységen [*Ez a Karkonosze nevű hegység Alsó-Sziléziában. – A szerk.*]. Később egyszer, már jó néhány évtizeddel később jártam ott, és megállapítottam, hogy tényleg nagyon szép. Nem direkt mentem vissza, arra túráztunk a Meteorral.

De ez még nem a felszabadulás volt. Ahol fölszabadultunk, azt a várost úgy hívják, hogy Salzwedel [*Salzwedelben a neuengammei koncentrációs tábor egyik külső tábora volt. Lásd a szócikket. – A szerk.*]; Hamburg közelében van, nem a tengerparton, hanem egy kicsit beljebb [*Hamburgtól légvonalban kb. 100–120 kilométerre van, délkeletre. – A szerk.*]. Van ott egy kis folyó, a Jaetze. Most, amikor pár éve ott voltam, akkor ismertem meg tulajdonképpen Salzwedelt – nagyon szép régi városka.

Ez a salzwedeli felszabadulás úgy történt, hogy volt valami bajom – talán megint a mandulámmal, nem tudom –, és nem mentem dolgozni, hanem valahol a barakkban ültem a földön, és varrtam, javítottam a zoknimat, mert lukas volt... Egyszer csak elrohant mellettem egy lány, a hóna alatt egy rúd szalonnával. Hát mi van itt? „Lányok, menjetek oda, hát már mindenki... már nincsenek itt az SS-ek! Hát már mindent elhordtak a raktárból!” Akkor persze abbahagytam a zoknijavítást, és én is rohantam oda, ahova rohanni lehetett, de már nem sok dolgot találtam – voltak, akik hamarabb odaértek. Így szabadultunk föl. Ki lehetett menni a lágerből, nem voltak SS-ek... amerikaiak voltak, azok szabadítottak föl. És akkor kimentünk.

Salzwedel városkájában történt mindez. Kimentünk a városba, lakásokba is bementünk, ahol éppen uzsonnáztak – egyszerűen elvettük a kaját az uzsonnaasztalról, és ettük. Ilyet csináltunk, igen. Aztán pár napig ott fosztogattunk – ezt komolyan mondom; volt, aki cipőt is szerzett, mert cipőüzletbe is bementünk.

Azért még ott laktunk abban a nyomorult lágerban, illetve az már akkor nem az a láger volt, hanem az amerikaiak egy volt német katonai akadémiának a helyiségeiben helyeztek el minket, de hát mégiscsak láger volt az is. És akkor nekem volt egy óriási ötletem. Azt mondtam a két barátnőmnek, hogy menjünk, keressünk egy helyet a városban, ahol lakhatunk – egy civil lakásban valahol. Én tudtam németül hármunk közül, és én tényleg bementem, becsöngettem lakásokba. Több helyre csöngettem be – voltak, akik egyszerűen kirúgtak, nem álltak velem szóba –, és így jutottunk el Körtgéékhez. Körtge néni egy idős néni volt, aki azt mondta, hogy hát jöhetünk, most úgy sincs itt a fia és a fiának a családja, elférünk. Ez a néni nagyon kedves volt, és akkor odaköltöztünk. Csodálatos volt egy normális ágyban aludni – jaj, hát az óriási volt!

Egészen meg voltunk lepve, mert Körtge nénivel csak azt beszéltük meg, hogy ott fogunk lakni, de ő egyszer csak megjelent egy tányér levessel – szóval adott enni is. Attól fogva úgy kezdődött a nap a számunkra, hogy kimentünk a lágerba, ahol azért fenntartottuk a helyünket mindenestre. A barátnőink félretették nekünk az előző napi vacsorát, azt megettük, aztán visszamentünk Körtge nénihez, aki közben megfőzte az ebédet, és megettük az ebédet is. Időközben hazajött Körtge néni fia, a fia családja is, az unoka is – ők is kedvesek voltak. Ott gyöngyéletünk volt.

Aztán egy szép napon azt mondtam a két barátnőmnek, hogy gyerekek, menjünk haza, induljunk el, ne várjuk meg, amíg itten szervezetten hazaszállítanak minket. Körtge néni fia kikísért minket a vonathoz, és ott tényleg volt egy vonat, be is szálltunk. De aznap nem indult el, csak másnap reggel, mert délutántól már nem jártak a vonatok – és akkor ott aludtunk a vonatban.

Három hétig tartott, amíg megérkeztünk Budapestre. Mentünk kelet felé a vonattal, az első hely, ahol megszálltunk, Oerieswelde [?] volt. Útközben mindig kerestünk szállást, olyan is volt, hogy bekopogtunk emberekhez... Eleinte tényleg probléma volt az is, hogy lehet pénz nélkül vonatra szállni, de aztán kiderült, hogy kell a nyavalyának jegyet váltani, fel kell szállni a vonatra, és aztán az majd megy – olyan rumli volt még akkor, hogy nem is foglalkoztak evvel.

Aztán szépen hazaértünk. A két barátnőm egy testvérpár volt, ők az Üllői út egyik mellékutcájában laktak. Valami hajóval érkeztünk meg Budapestre, mert akkor éppen nem volt egy híd sem. Először hozzájuk mentünk. Otthon nem volt senki, de megtudták, hogy az édesapjuk megvan, a testvéreik is megvannak – a két húguk meg az öccsük vidéken valami intézményes nyaralásban vettek részt –, de az édesanyjuk, az nincs meg... nem is lett meg, ő nem került haza.

Ők ott maradtak, és én jöttem haza tovább a villamossal, egészen az Aréna útig. Ott laktunk akkor az Aréna út 122-ben, az később Dózsa György út lett. Van ott a Dózsa György úton egy vasúti aluljáró, onnan nézve mindjárt az első egyemeletes ház az, ahol mi laktunk. Ott ki volt írva, hogy Lukács Gyula: lakik Sziget utca 29-ben. Na, én átszaladtam a túlsó oldalra, mert gondoltam, hogy megvárom a 15-ös villamost, és majd azzal megyek a Sziget utca 29-be, de közben megláttam a házfelügyelő lányát. Odaszaladtam hozzá, és ő mondta nekem, hogy hát éppen itt vannak a szüleid! Akkor bementem, és tényleg ott találkoztunk – az nagy pillanat volt... egy év és három nap után. Ők a budapesti gettóban voltak akkor, amikor ott kellett nekik lenni, de szerencsére megúszták.

A szüleim akkor voltak az Aréna úti lakásban utoljára, aztán többször már nem mentek oda, de maradt ott még egy és más: könyvek meg egyebek. Az a lakás eléggé tönkrement, mert egy tűzfal határolta, amit bombatalálat ért. Óriási lyuk volt a hálósobánkon, vagyis azon a tűzfalon, ami a hálósobánk fala volt. Megcsinálták később, most is megvan ez a ház, laknak is benne, de akkor éppen lakhatatlan volt.

A Körtge családdal megmaradt a kapcsolat. Leveleztünk az öreg Körtge nénivel, és amikor Körtge néni meghalt, akkor a fiával leveleztünk, aztán annak a fiával, Gustavval: képeslapokat küldtünk, boldog újévet kívántunk... Ez a Gustav Körtge itt is volt egyszer Budapesten, és én is voltam náluk pár évvel ezelőtt. Az 1990-es években Salzwedelben volt egy kiállításom [*A kiállítás 1998-ban volt a salzwedeli Jenny-Marx-Hausban, a hamburgi KZ-Gedenkstätte Neuengamme rendezésében. – A szerk.*], és Gusztikával, aki még kisfiú volt, mikor a nagymamája 1945-ben szállást adott nekünk, avval voltam én ottan – most már hatvanvalahány éves. Nagyon rendes ember lett.

Amikor hazajöttem a lágerből, rögtön elkezdtem rajzolni az élményeimet. Készítettem egy tusrajz sorozatot, huszonnégy képet Auschwitzról. Valahogy összeismerkedtem egy cionista férfival, Dénes Bélával, odaadtam neki a rajzokat, és ő intézte el, hogy az album a Szocialista Cionisták Pártja kiadójánál még 1945-ben megjelenjen [AUSCHWITZ NŐI TÁBOR, LUKÁCS ÁGNES RAJZAI, A Szocialista-Cionisták (Ichud) Párt kiadása, a budapesti gettó felszabadulásának első évfordulójára. Budapest, 1946. Magyarul és angolul. – A szerk.] [Dénes Béla (Budapest, 1904 – Tel-Aviv, 1959) – orvos, a szociáldemokrata párt cionista szervezete, az Ichud Mapai vezetője, a Magyar Cionista Szövetség alelnöke. 1947-ben a mindössze két lapszámot megért „Zsidó Út” című folyóirat főszerkesztője. 1949 májusában letartóztatták, és a magyarországi cionista per fővádoltjaként három év fegyházbüntetésre ítélték. 1957-ben, Izraelben írta meg „Ávós világ Magyarországon. Egy cionista orvos emlékiratai” (Budapest, Kossuth, 1991) címmel visszaemlékezéseit az ÁVO Margit körúti börtönében és a kistarcsai internálótáborban 1949–1954 között eltöltött évekről. – A szerk.]. A párt egyik kiadványában írtak is róla: „Kiadásunkban jelent meg a felszabadulásunk óta legszebben kiállított zsidó könyv, Lukács Ágnes rajzalbuma. Címe: Auschwitz – női tábor. Lukács Ágnes személyében új, ragyogó tehetségű művész indul útjára. A megrendítő élménysorozat tartalmazó album minden jobb könyvesboltban kapható, de beszerezhető pártirodánkban is.” Ez a pártkiadó a Fürst Sándor utcában volt – akkor már így hívták azt az utcát [A mai Hollán Ernő utcáról van szó, melyet korábban Fürst Sándor utcának, előtte pedig szintén Hollán Ernő utcának hívtak. – A szerk.].

Az albumról a „Független Magyarország”-ban megjelent egy cikk 1945 októberében, amit József Jolán írt, József Attila testvére. Munkácsi Ernő 1946 novemberében írt róla az „Új Élet”-ben, és további cikkek jelentek meg az albumról a „Haladás” című lapban, a „Magyarország”-ban, a „Magyar Nemzet”-ben és a „Jövendő”-ben is. Bálint Endre [(1914–1986) – festő, grafikus] írt róla a „Szocializmus” című lapban [Bálint E.: Auschwitz, női tábor, Szocializmus, 1946. május-június.]. Kaptam egy levelet a Nácizmus Üldözötteinek Országos Szervezetétől is [Feltehetően a Nácizmus Üldözötteinek Bizottságáról van szó, amely tevékenységét 1957-ben kezdte, a Nácizmus Magyarországi Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete elnevezéssel. – A szerk.], amiben megköszönik az albumot. Izraelben van egy múzeum, ott ki vannak állítva ezek a grafikák; amikor az 1970-es években kint voltam, ott én ezt láttam.

Mivel a lakásunkat lebombázták, szüleimmel a Sziget utca 29-be költöztünk a nagynénémhez, Jolánka nénihez [Apa húga, Török Gyuláné, szül. Lichter Jolán. – A szerk.]. Őszintén szólva, nem tudom, hol volt ő 1944-ben – de túlélte valahogy. A Sziget utcai egy kétszoba-személyzetis lakás volt; mi a kisebbik szobát laktuk, amibe a fürdőszobán át lehetett bemenni.

Jolánka néni akkor már egyedül élt. Apámnál valamivel fiatalabb volt, és nem sokkal az édesapám előtt halt meg. Ő korábban a kilencedik kerületben, a Tompa utcában lakott a gyerekeivel akik akkor még nagyon zsenge korúak voltak, de azt megelőzően egy darabig Iglón is lakott. Azt hiszem, Jolánka néninek nem volt állása, mert ő egy jómódú ügyvédnek volt a felesége, és nem kellett dolgoznia azután sem.

Amikor hazajöttem a lágerből, akkor egyik első dolgom volt belépni az MKP-ba [Magyar Kommunista Párt]. Én mindig, már a háború előtt is vonzódtam balra. Szerettem volna részt venni a mozgalomban, de a szüleim nagyon lebeszéltek róla azzal, hogy „Végezd el a főiskolát, és majd aztán...!”. Persze féltettek, bár közvetlen tapasztalatuk nem volt arról, hogy emiatt valakit üldöztek

volna, de tényleg nem volt veszélytelen akkor kommunistának lenni. Azt hiszem, eleinte lakóhelyhez kötődött a pártszervezet, aztán később munkahelyhez [1950-ben kezdték a kommunista párt alapszerveit a munkahelyeken szervezni. Lásd: függetlenített funkcionáriusok. – A szerk.].

Én dolgoztam. Szükség is volt rá – a szüleim már nyugdíjasok voltak –, de hát akartam is: nem volt rossz, hogy dolgozni kellett, ellenkezőleg, nagyon jó volt. Nekem 1945-ben rögtön lett állásom. Emlékszem, először elmentem egy csomó iskolába, hogy nem kell-e rajztanár, de egyszer csak – már nem tudom, kitől – megtudtam, hogy a Wesselényi utcai iskolában éppen nincs rajztanár. Akkor odamentem, és így lett állásom. Az egy polgári iskola volt, méghozzá fiú polgári.

De közben jártam én tanítani az Akácfa utcai iskolába is, talán egy időben a Wesselényi utcával. Egy ideig a régi Zsidó Gimnáziumban is tanítottam, túl a Városligeten, az István útnál. Jó emlékeim vannak abból az időből, de aztán ezek a zsidó felekezeti iskolák megszűntek, mert államosították őket [lásd: Zsidó Gimnázium]. Még az olasz iskolában is tanítottam egy nagyon rövid ideig – ahol azelőtt gimnazista voltam –, de képtelenség volt ide-oda rohangálni, úgyhogy ez aztán abbamaradt.

Akkor egy ideig a Pedagógus Szakszervezet országos központjában voltam politikai munkatárs, a főállású munkahelyem volt ez. A Wesselényi utcai iskola után kerültem a Pedagógus Szakszervezetbe, mert kiderült, hogy én jó politikai káder vagyok, vagy mi az ördög. Nagyon utáltam én ezt a dolgot, mert nagy semmittevés volt az egész. Annyiból jó volt, hogy megismertem az ország nagy részét, mert folyton kiszálltam: hol Nyíregyházára, hol valamilyen faluba... A helyi iskolába kellett mennem, és ott beszélni ezzel meg azzal, hogy minden rendben van-e, a pártvonalnak megfelelően mennek-e a dolgok.

Ezután kerültem a Trefort utcai gimnáziumba, ott tanítottam rajzot és művészettörténetet egészen a nyugdíjaztatásomig. Kellett egy kicsit keresgélni, de valahogy megtudtam, hogy oda lehet menni. Egyszer valahol sorban álltam, és összetalálkoztam egy kedves kolléganővel, aki mondta nekem, hogy a lánya a Trefortba jár, és ott éppen keresnek rajztanárt, mert az előző elment. Odamentem, és másnap már ott voltam tanár. Akkor már vágytam is rá, hogy tanítsak, értelmesebb munkának tartottam annál, amit a szakszervezetben csináltam.

Jó volt, szerettem ott lenni, szabadabb légkörű iskola volt a Trefort az 1950-es években is – ahhoz képest, hogy milyen is lehetett volna. Én aztán párttitkár lettem ott, méghozzá egy elég nevezetes időpontban, 1956 októberében [lásd: 1956-os forradalom]. Emlékszem, azt mondtam, amikor megválasztottak párttitkárnak: örülök, hogy éppen most történik ez, amikor ilyen szabadabb légkör kezd kialakulni. Abban az időben már tényleg mindenféle újságcikkek jelentek meg... kezdett megváltozni a légkör.

Én nem akartam párttitkár lenni, de nem volt ellenemre, hogy megválasztottak. 1956. október huszonharmadikán volt az a taggyűlés, amin megválasztottak, és azután elindultam haza egy kolléganővel, aki a közelemben lakott. Most Balassi Bálint utcának hívják, ahol akkor laktunk, de akkor még Személynök utca volt [Lukács Ágnest megcsalja az emlékezete: akkor már Balassi Bálint utca volt az 1955. végi utcanévadatokat rögzítő 1956-os budapesti utcanévjegyzék szerint. – A szerk.]. Ballagtam haza a kolléganővel, és a Parlament előtt egy óriási nagygyűlés volt. Ott persze megálltunk mi is, az nagyon érdekes volt: Nagy Imre beszélt. Úgy kezdte, hogy „Eltársak!”, mire a

tömegből olyan hangok hallatszottak, hogy „Nem vagyunk elvtársak!”. Ez nekem nem tetszett, és én azt kiabáltam, hogy „De igen!”. De nem bántottak. Volt, aki úgy gondolta, hogy nem vagyunk elvtársak, volt, aki úgy gondolta, hogy vagyunk elvtársak – én úgy gondoltam. Szegény Nagy Imre, már nem emlékszem, hogy miket mondott, de egy idő múlva – amikor már befejezte a szónoklatát – még ott a Parlament előtti téren egy pasas arról beszélt, hogy ő most jött valahonnan, és ott lőnek. És aztán ott is kezdtek már lődözni. Azt hiszem, akkor már nem voltam ott, még ép bőrrel haza tudtam menni [*A Parlament előtt tüntetőkre nem október 23-án lőttek, hanem 25-én. – A szerk.*]. De hát nagyon furcsa napok voltak.

A szomszédban lakott egy nagyon kedves bácsi, a Kökény bácsi. Mindig ott voltunk a kapualjban, mert a földszinten laktunk, a kapualjból nyílt ez a lakás, és folyton kimentünk nézni, megtudni, hogy éppen mi történik. Evvel a Kökény bácsival, aki egyébként eszperantista volt, nagyon összebarátkoztunk, és ennek az lett az eredménye, hogy november negyedikén én már tudtam eszperantóul – mire jó egypár ilyen nap? Az eszperantó nyelvet egy Zamenhof nevű varsói zsidó orvos találta ki [*Ludwik Łazarz Zamenhof (1859–1917) – szemorvos, filológus. – A szerk.*], úgyhogy az ő személyéhez fűződik ez elsősorban. Érdekes, hogy éppen egy zsidó. Szóval 1956-ban ott álltunk mindig a kapualjban, és figyeltük, hogy mi van: fegyveresek, nem fegyveresek, lőnek, nem lőnek... hát zűrzavar volt.

Az iskolába sem mentünk napokon át, mert már rumli volt. Napok múlva (vagy egy hét múlva) kezdődött újra a tanítás – amikor már kezdett visszazötyögni az élet a normális kerékvágásba, novemberben. Egy kolléganőre emlékszem, akinek voltak valami antiszemita ízű kijelentései ebben az időszakban, de nem személyre vonatkozó.

A Balassi utcai egy kisebb, egyszobás lakás volt. Az előszoba is olyan szobaszerű volt: egy hall, amiben egy fekhely is volt – én ott laktam. A négyzet alakú hallból balra nyílt a szoba, ott laktak a szüleim.

A Sziget utcából előbb a Balassi utcába költöztünk, és onnan mentünk a Vág utcába. Megtudtuk, hogy a Vág utcában valakinek a lakása üresen maradt, mert kivándorolt Izraelbe. Nem ismerős mondta, de valahogy megtudtuk, hogy megürült az a lakás, és odamehetünk. Ez egy nagyobbacska lakás volt, kétszoba-személyzetis. Édesapám abban az időben halt meg, amikor a Vág utcában laktunk, és akkor – 1967 után nem sokkal – költöztünk ide, a Tutaj utcába, ketten a mamámmal, mert a Vág utcai lakás már túl nagy volt kettőnknek. 1975-ben mentem nyugdíjba, akkor már itt laktunk a mamámmal. Azt hiszem, ez akkor tanácsi lakás volt.

Miután megtanultam eszperantóul Kökény bácsitól, eszperantista körökbe is elmentünk, és tényleg nagyon kitűnő emberek voltak ott. Volt egy eszperantista folyóirat, ami járt nekem, a „Hungara Vivo” (Magyar Élet), meg külföldön is jelentek meg eszperantista folyóiratok, és abban levelezőpartner címek is voltak. Én is elkezdtem levelezni, és megtudtam, hogy vannak, akik szívesen látnak vendégül külföldi eszperantistákat.

Amikor elutaztam a Szovjetunióba, Moszkvában is találkoztam eszperantistákkal; az nagyon jó volt, mert egész más volt, mint a hivatalos program. Ez egy társasutazás volt, olyan IBUSZ-út féle, de nekem voltak címeim, és amikor fölkerestem ezeket az eszperantistákat, mindjárt egész más világba pillantottam bele. Emlékszem például, hogy azt mondtam a csoportvezetőnknek, szeretnék pedagógusokkal összejönni, mire azt mondta, jó, majd ő bemegy a pedagógus szakszervezet

központjába, és ott majd kijelölnek nekem embereket – ilyen protokollszerűen. De hát nekem voltak címeim, fölkerestem az egyik eszperantistát, és mondtam, hogy szeretnék pedagógusokkal találkozni. Ő mindjárt a pedagógusismerőseit hívta oda, és nem a nyakkendő, hivatalos embereket.

Bulgáriában nagyon jó barátnőim voltak, akikkel itt ismerkedtem meg, Budapesten, egy eszperantista világkongresszuson. Olyan jól összebarátkoztunk, hogy meghívtak engem Bulgáriába; a tengerparton nyaraltak valami rokonnál, és ott látogattam meg őket. Jártam Burgaszban, Várnában... valami hegy is van ott a tengerparton, arra fölmentünk – fantasztikusan szép kilátás volt onnan. Aztán ezek a bolgár lányok is voltak nálam, intenzív barátság lett ebből.

Dél-Franciaországban is voltak eszperantista barátaim, és ott is voltam. Voltam Kubában egyszer társas úton, és ott is sikerült összejönnöm eszperantistákkal. Itt, Magyarországon is tagja voltam az egyesületnek, csak aztán elszakadtak ezek a kapcsolatok.

Akkor kezdtem utazni, amikor a szüleim, szegénykék, már nem voltak; amíg éltek, addig nem voltam sehol. 1975-ben mentem nyugdíjba, amikor ötvenöt éves lettem, és akkor, az 1970-es évek elején fogtam magam, és elmentem Izraelbe. Nem volt az olyan nehéz – persze útlevelet kellett kérni –, hát csak nekivágtam.

Izrael ugyan Európán kívül van, de a szellemét tekintve Európa, sőt tulajdonképpen onnan ered az európai kultúra jelentős része. Nagyon érdekes ország, sokféle arca van. Vannak bennszülött arabok, aztán ott van a rengeteg bevándorló európai zsidó.

Voltam Jeruzsálemben, Tel-Avivban, a Holt-tenger mellett is voltam, az nagyon klassz volt. A Genezáret-tónál is jártam, olyan istenien lehetett ott strandolni abban a tóban! – hát az nagyon finom volt. Pedig ott, a hegyoldalon mindenféle fontos római műemlékek vannak – ott van az antik Tiberias –, és én ahelyett, hogy azokat sorra megnéztem volna, strandoltam.

Jeruzsálem nagyon nyüzsgő és nagyon sokféle. Van ott egy ortodox rész, ahol mindenkin talisz [*tálesz*] van, zsidó viselet, de Jeruzsálemnek teljesen normális, világi, európai része is van, meg természetesen arab világ is van ott. Én, amikor ott voltam, azt gondoltam magamban, hogy az a Herzl [lásd: Herzl Tivadar], az valahogy nem gondolt arra, hogy ott egy arab világba kell beékelődniük a zsidóknak. Tel-Aviv eléggé különbözik Jeruzsálemtől, az egy nagyon modern európai város.

Szerettem utazni, tényleg jártam egy pár helyen külföldön, többnyire egyénileg. Mindig úgy indultam el, hogy az útvonalat előre megterveztem nagyjából, de csak ott derült ki, hogy hova is tudok menni. Rendszerint úgy történt, hogy megérkeztem egy városba, és akkor kezdtem szállást keresni – hát igen, szerettem ezeket a kalandos dolgokat. Utazás közben mindig naplót vezetek, hogy hol voltam aznap, mi volt, és persze a benyomásokról is.

Elég sokfelé jártam: voltam Franciaországban, Olaszországban... Ausztriában is előfordultam, és Németország különböző városaiban meg Hollandiában, Belgiumban is. Zágrábban, Belgrádban és persze Prágában is jártam. Kolozsváron és pár napig Brassóban is voltam a Meteorral; ez egy hazai turistaegyesület, de külföldre is mentünk. Kubában és Reichenbachban is a Meteorral jártam.

A Meteor Turista Egyesülettel szoktam túrázni – az ma is megvan, csak valamikor Vörös Meteornak hívták, de azóta elhagyták a nevéből, hogy vörös. Negyven éve, körülbelül az 1960-as években csatlakoztam én oda. A horányi telep, ahol egy kis házam van, az is Meteor-telep volt. Már a háború előtt létezett, akkor egy munkásmozgalmi telep volt: nyaralótelep, csónakház is volt rajta. A háború előtt egyetlen alkalommal jártam ott, egy barátnőm vitt oda egyszer [lásd: Természetbarátok Turista Egyesülete].

Nyaranta évtizedek óta Horányba járok. Sok horányi képem van, de nincs ott művésztelep – én vagyok ott meg a táj.

Mostanában is járunk kirándulni a Meteorral. A Meteor Egyesületnek számos csoportja van; abban, amelyiknek én is tagja vagyok, nagyon kevesen szoktunk lenni. Egy-egy vasárnap hárman-négyen jövünk össze, általában ugyanazok. Megöregedett az egész társaság. Vasárnap reggel többnyire a Moszkva téren szoktunk találkozni: csupa ősz hajú ember. Valamikor ugyanezek az emberek voltak – nem ősz hajjal.

Hála istennek, van sok ember, akivel többé-kevésbé szoros kapcsolatban vagyok: eszperantisták, Meteor-tagok, képzőművészek, pedagógusok...

1953-ban alapító tagja voltam a Budapesti Pedagógusok Képzőművész Stúdiójának. Ez a stúdió most is létezik a Török Pál utcában, a Képzőművészeti Középiskola épületében, de már nem csak rajztanárok járnak oda rajzolni – ez most egy műterem. Éppen tegnap kezdődött az idei évad, ott voltam, rajzoltam én is. Azelőtt hetente kétszer jártunk oda, most hetente egyszer. Akadnak régiek is, kiállításaink is szoktak lenni, most is lesz majd. De a Stúdió tagjai kicserélődtek már teljesen; egyrészt úgy, hogy meghaltak, és újak jöttek helyettük, másrészt pedig úgy, hogy elmaradoztak.

A rendszerváltás engem nem nagyon érintett; MSZP-tag vagyok. Kárpótlást nem kértem; lehet, hogy tudtam róla, de nem foglalkoztam ilyesmivel.